

Heiligen uit Zutphense bodem (2)*

BERT FERMIN & MICHEL GROOTHEDDE

In 2007 heeft de archeologische dienst van de gemeente Zutphen opgravingen gedaan in de binnenstad en in het buitengebied. In de regel wordt alles gepubliceerd in de reeks *Zutphense Archeologische Publicaties*, waarvan inmiddels 38 titels zijn verschenen.** Los van de uitvoerige rapportages van onderzoeksgegevens komen ook geregeld aardige vondsten aan het licht die op zichzelf een bijzonder verhaal opleveren. Dergelijke vondsten willen we in dit artikel (en meer artikelen in de toekomst) in het tijdschrift *Zutphen* publiceren. Ditmaal staan twee religieuze vondsten uit de late middeleeuwen centraal: een pijpaarden heiligenbeeldje en een deel van een pelgrimsinsigne.

Grand Hotel du Soleil vlak vóór 1916. (prentbriefkaart collectie Chris Alewijnse)

Zaadmarkt 91 is ongetwijfeld de meest complexe opgraving van 2007 (juni) geweest. Dat komt vooral omdat in vijf kleine en verspreide werkputten op een groot stadsperspectief inzicht moest worden verkregen in de complexe stadsontwikkeling ter plaatse.

Vermogende lieden

Zaadmarkt 91 is een groot stadspand (negen vensterassen breed!), dat in 1770 werd opgetrokken uit de resten van vier middeleeuwse huizen. Er woonden vanaf de late middeleeuwen zeer vermogende lieden. Aan

* In tijdschrift *Zutphen* 1992-3 pagina 68-70 verscheen eerder een artikel onder deze naam.

** De publicaties zijn bij de sectie Archeologie van de gemeente te bestellen: archeologie@zutphen.nl of op ons bezoekadres: De Kaardebol, aan de Harenbergweg 1. Op termijn komen alle publicaties ook op internet beschikbaar.

het eind van de 19de eeuw werd het pand verbouwd tot Grand Hotel du Soleil. In 1935 werd het een overheidskantoor (belasting, kadaster, kinderbescherming). Nu wordt het pand verbouwd tot een luxe appartementencomplex. De vijf werkputten werden op bedreigde locaties aangelegd. In grote lijnen, en enigszins vereenvoudigd weergegeven, kwam het volgende beeld naar voren. Afgezien van oudere bewoningssporen, begon de verstedelijking hier in de 12de eeuw. Op de oudste omgrachting uit de 9de eeuw onder de Zaadmarkt sloot een 12de-eeuwse gracht aan van een noordelijke stadsuitbreiding. Deze gracht werd onder het zuidwestelijke deel van Zaadmarkt 91 aangetroffen en volgde het tracé van de Bernhardsteeg (naast Zaadmarkt 91), Schupstoel, Oude Wand en Rozengracht. Van de bijbehorende wal werd in een lange profielsleuf haaks op de Bernhardsteeg vrijwel niets teruggevonden. De wal is waarschijnlijk kort na 1200 in zijn geheel weer in de gracht teruggeschoven. Dit hing samen met de stadsrechtverlening in 1191-96 en de daaropvolgende groei van de stad. Er zijn voorzichtige aanwijzingen voor tufstenen torens in dit walgedeelte, maar de te verwachten locaties vielen buiten dit onderzoek.

Versteningsproces

Na de slechting van de wal en demping van de gracht werden al snel huispercelen uitgegeven aan de Bernhardsteeg, mogelijk aan de Zaadmarkt en aan een verdwenen straat parallel aan de Bernhardsteeg. Uit de dichtheid van de huisresten (waarvan vooral lemen vloeren werden aangetroffen) blijkt dat de bebouwing erg dicht was in de snelgroeivende stad. De huispercelen maten ca. 5 m breedte en in één geval kon een complete huislengte worden vastgesteld: 9,4 m. De verstening zette kort na 1300 in met Bernhardsteeg 3, dat bouwhistorisch nog veel resten uit de bouwtijd vertoont. Er zijn geen aanwijzingen gevonden voor stadsbranden,

Stratigrafie: het onderzoeken van de opbouw van ophogingen en lemen vloeren van houten huizen uit de 13de en 14de eeuw tijdens de opgravingen op het achterterrein, waar ook het beeldje gevonden is.

(foto: afd. Archeologie Gemeente Zutphen)

zoals elders in de stad, en het versteningsproces ter plaatse van Zaadmarkt 91, met in elk geval acht huizen, nam ruim honderd jaar in beslag. Zo bestond het oorspronkelijke hoekperceel aan de Zaadmarkt-Bernhardsteeg uit twee houten huispercelen, die in de loop van de 14de eeuw versteenden, elk met een eigen kelder. In de late 15de eeuw werden beide panden verenigd en verbouwd. De laat-middeleeuwse zijgevel van Zaadmarkt 91 dateert van deze verbouwing. Er volgden verbouwingen in 1770 en 1815 (tot koetshuis), en in 1890 werd dit lage hoekperceel verhoogd en verenigd met de imposante gevel uit 1770 van het hoofdhuis.

Pijpaarden beeldje

In een gangetje naar een in de late 18de eeuw volgestorte kelder aan de Bernhardsteeg werd een pijpaarden beeldje gevonden. Het beeldje is los in het slooppuin aangetroffen, en is vermoedelijk door de sloopactiviteiten uit zijn oorspronkelijke context geraakt.

Het beeldje is 8,5 cm hoog en is het eerste complete pijpaarden beeldje uit Zutphen. De meeste van deze beeldjes die in Zutphen zijn aangetroffen (47 stuks inmiddels), hebben geen hoofd meer of zijn nog minder compleet. Het enige beeldje dat wel nog een hoofd heeft, is een Christusbeeldje uit de Dieserstraat, waarvan echter de ledematen ontbreken. Ook enkele losse hoofden zijn wel aangetroffen. Het in Zaadmarkt 91 gevonden beeldje stelt een vrouw voor in een vroeg 16de-eeuwse jurk en een kapje op haar hoofd. Het enige attribuut dat een aanknopingspunt biedt voor de identi-

Voor- en zijaanzicht van een pijpaarden beeldje van een vrouw met rozenkranssnoer.
(foto: afd. Archeologie Gemeente Zutphen)

teit is de rozenkrans in haar handen. De rozenkrans is de opvolger van het paternostersnoer. Bij dit laatste object stond iedere kraal voor het opzeggen van een Onze Vader (Pater Noster-) gebed. Vanaf de late 15de eeuw echter worden deze Onze Vaders steeds meer vervangen door Wees Gegroetjes (Ave Maria's). Volgens de middeleeuwse legendes plukte Maria de Ave's uit de monden van de biddende mensen, en reeg ze als rozen in een krans om haar nek. In de loop van de 15de en 16de eeuw ontstaat er een ware rozenkransdevotie met officiële feestdagen op 15 september en Passiezondag (Zeven Smarten) en 7 oktober (Rozenkransfeest). De kralen aan het snoer staan voor de smarten

Een van de Deugden

Wat weten we verder over de Mariaverering in Zutphen? Maria is de stadspatrones van zowel de oude stad als van de Nieuwstad. Ook als we naar de stadsfeesten kijken, blijkt zij de belangrijkste plaats in te nemen. Het parochiehoofdaltaar van de Sint Walburgiskerk was een Onze Lieve Vrouwealtaar, en de kerk werd in de middeleeuwen vaak aangeduid als Onze Lieve Vrouwekerk. Sint Walburgis was de kapittelwijding, en is na de reformatie als naam van de kerk in zwang gekomen. Ook de Nieuwstadskerk was oorspronkelijk gewijd aan Onze Lieve Vrouwe (zie de gelijknamige straat), en pas sedert 1816 aan Sint Jan. Het feit dat Maria ongetwijfeld Zutphens belangrijkste heilige was, vormt nog een extra argument voor de associatie met Maria. Het is echter waarschijnlijk dat het beeldje niet Maria zelf voorstelt, maar verwijst naar de Mariadevotie, waarbij het beeldje dus een burger voorstelt die bidt tót Maria. Met andere woorden: het beeldje stelt waarschijnlijk een van de Deugden voor: het Gebed.

Archeologisch veldwerk in de Lievenheersteeg. (foto: afd. Archeologie Gemeente Zutphen)

van Onze Lieve Vrouwe (Maria). De devotie zou in de Nederlanden zijn ontstaan in de 15de eeuw, en zich van daaruit over Europa hebben verspreid. In een afvalkuil uit rond 1500 in een van de kelders onder het hoekhuis werd overigens een rozenkranskraal gevonden.

Volksbuurt

Op de bouwlocatie (550 m²) Lievenheersteeg - Wanne (juli-augustus 2007), ten noorden van de Spitaalstraat, is na de sloop van de 19de- en 20ste-eeuwse bebouwing archeologisch onderzoek verricht. De Lievenheersteeg maakte deel uit van de 19de-eeuwse volkswijk Polsbroek. Hoe de stadsontwikkeling zich heeft voltrokken in de laatste middeleeuwse stadsuitbreiding Spitaalstad is slecht bekend. Vandaar dat de aandacht mede hierop gericht was. Tevens waren er veel vragen met betrekking tot de ontwikkeling van de volksbuurt. De archeologische gegevens leverden in combinatie met de historische gegevens en kadastraal kaartmateriaal een scherp beeld op van de ontwikkeling van en het leven in een van de armoedigste buurten van Zutphen. Alhoewel de Lievenheersteeg in de 15de eeuw al bestond, stonden er geen huizen of schuren aan de straat. Het terrein ter plaatse was laag, zompig en zeer kwelgevoelig. Pas na ophogingen in de late

17de en 18de eeuw werd het terrein geschikt voor bewoning. Tot het begin van de 19de eeuw bestond het terrein uit vier achtererven van huizen aan de Spitaalstraat. Het afval representeert dat van een ambachtelijke middenklasse. Op een van de erven werd het afval van een knopenmaker gevonden. Kort na 1800 begon de bevolking van Zutphen explosief te groeien van 7.700 in 1808 naar 10.000 in 1832 tot 15.500 in 1865. De nieuwkomers waren vooral arme mensen die het verarmde platteland of oorlogsgebieden waren ontvlucht.

Hoge huren

De eigenaren van de huizen aan de Spitaalstraat en Laarstraat reageerden op de grote vraag naar huisvesting door de aanleg van sloppengangen. Aan de Lievenheersteeg zijn twee sloppengangen gevonden uit 1823 en 1825, beide in eigendom van bakkers. Een gang bestond uit drie achter elkaar gelegen eenkamerwoningen onder een dak, ontsloten via een smal gangetje opzij (op de plaats van voorheen Lievenheersteeg 18-20). De naastliggende sloppengang bestond uit vier eenkamerwoningen (twee aan weerszijden), die in het midden door een gangetje waren ontsloten (voorheen Lievenheersteeg 22-24). De gangen werden genoemd naar de uitbaters: Gerritsen-

gang, Hekkersgang, Meijeringang. De woonruimte bestond uit niet meer dan 12 tot 15 m², waar een haardje, een bedstede met onderliggend muf keldertje aanwezig was. De kinderen sliepen op het zoldertje onder de dakpannen. Er moesten hoge huren worden betaald, en er leefden soms gezinnen met meer dan tien personen in dergelijke woningen. Deze wantoestanden werden vooral bestreden na de cholera-epidemie van 1866; toen werden de kleinste woningen gesloten. In 1873 en 1875 werden de gangen aan de Lievenheersteeg gesloten en verbouwd tot grotere woningen. In 1879 werd ernaast een rij van vier 'betere' arbeiderswoningen gebouwd aan de Wanne (tot de sloop Wanne 9). Deze straat was in 1851 ontstaan op de paardenmarkt, die hier vanaf 1804 gehouden werd. Ook werden hier al in 1851 woon-pakhuizen gebouwd, waarvan Wanne 5-7 onderzocht werd tijdens dit onderzoek. De nieuwe woningen aan de Wanne waren weliswaar iets groter, maar het bleven eenkameruimtes met een bedstede. Pas in 1924 verdween de woonfunctie, en werd het complex Wanne 9 en Lievenheersteeg 22-24 (voorheen dus acht huisjes) opgekocht en verbouwd door koperslager Tesink, die er zijn werkplaats inrichtte en er ook ging wonen. Lievenheersteeg 18-20 werd een woon-pakhuis van een gezin.

Overzicht van de funderingen van de sloppen- of armengangen haaks op de Lievenheersteeg tijdens de opgravingen.

(foto: afd. Archeologie Gemeente Zutphen)

Het werd in 1931 verbouwd tot een moderne woning. In de kleine cementen kelder (voor aardappels en wekpotten) schuilden twee gezinnen dagenlang voor de beschietingen tijdens de bevrijding begin april 1945.

Grof aardewerk

Wat betreft de vondsten valt te melden dat er nauwelijks gesloten vondstcomplexen gevonden zijn. Er waren geen beerputten; men deed de behoefte op de ton in houten huisjes op straat. Afval werd verspreid op de erven aangetroffen. In het algemeen kan gezegd worden dat de armoede vooral spreekt uit het grove aardewerk. Er werd veel roodbakkend aardewerk

Het onderste deel van een laat 15de-eeuwse pelgrimsinsigne van Sint Cunera uit Rhenen. De middelste figuur is Cunera. Aan weerszijden van haar staan haar moordenaars. De maatbalk is 2 cm.

(foto: afd. Archeologie Gemeente Zutphen)

gevonden van pottenbakker Lodewijk Taminiou (1836-1872), die schuin tegenover in de steeg zijn pottenbakkerij had. Ook pottenbakkersafval werd aangetroffen, vooral proenen (hulpstukken om in een pottenbakkeroven potten te stapelen) en een ringeloorhoorn. Ondanks de goedkope pottenbakker om de hoek zien we in de tweede helft van de 19de eeuw tot bij de allerarmsten de opmars van het industriële witgoed van Petrus Regout c.s. Het overige vondstmateriaal is te veel om hier op te noemen. Vermeldenswaard zijn de vele munten (uiteraard kleingeld): een muntschatje uit 1819 (onder andere een zeer zeldzame ½ cent), begraven in 1823 bij de bouw van de armengang en een muntschatje van vier centen met als sluitdatum 1916, ongetwijfeld van een kind.

Pelgrimsinsigne

Aan het einde van de opgraving deed een van de vrijwilligers met een metaaldetector nog een bijzondere vondst. Het gaat hier om de onderste helft van een pelgrimsinsigne van een lood-tinlegering. Dergelijke insignes werden als een soort souvenir aangeschaft in een bedevaartsoord, om vervolgens op de kleding genaaid te worden. In Zutphen zijn vaker pelgrimsinsignes gevonden. Het nu gevonden exemplaar stelt de heilige Cunera van Rhenen voor: onder de voorstelling is de tekst 'SVT CUNERA' leesbaar. Aan weerszijden van Cunera staan nog twee vrouwen afgebeeld, waarover later meer.

Wie was Cunera?

In de 5de (of volgens sommigen 4de) eeuw is er een Britse prinses met de naam Ursula die wordt uitgehuwelijkt aan een heidense prins. Zij gaat per boot naar de plechtigheid met sanctarum XI virginum. Boven de XI in deze 10de-eeuwse tekst moeten we een streepje denken. In de late middeleeuwen werd dit gelezen als 11.000 en niet als 11. Het schip lijdt echter schipbreuk en ze stranden uiteindelijk in Tiel. De plaats Tiel in het verhaal is opmerkelijk, omdat de stad vermoedelijk niet vóór de 9de eeuw bestond. Maar tijdens het optekenen van de legende in de 10de eeuw was Tiel bekend als handelsplaats. Als dank voor de goddelijke redding besluiten ze een bedevaart naar Rome te maken. Deze reis is een groot succes, en ze zijn geïnspireerd geraakt om heidenen te gaan bekeren ten noorden van de Alpen. Tijdens deze missie worden ze in Keulen echter vermoord door de Hunnen. Zowel Ursula als de 11.000 maagden worden heilig verklaard. Ook Zutphen had in de Sint Walburgiskerk een altaar dat aan de 11.000 maagden was gewijd.

Heilig boontje

De enige die de slachtpartij overleeft is Cunera, volgens sommige lezingen een nicht van Ursula. Zij komt uiteindelijk terecht aan het hof van een Friese koning (en wellicht was ze ook een Friezin, ook al beweren anderen dat ze de dochter was van de sultan van Babylonië). Deze koning staat meestal bekend als Radbod (die echter leefde rond 700 A.D.), de in de late middeleeuwen legendarische Friese koning. We komen echter ook de naam Heimo tegen voor deze koning, en dat is interessant aangezien de rest van de legende zich afspeelt in Rhenen, en wel in de burg op de Grebbeberg, vroeger beter bekend als Heimenberg. Deze Heimenberg (Heimo's berg of burg) is inderdaad een vroegmiddeleeuwse fortificatie waar – getuige het zeer rijke 5de-eeuwse grafveld van Rhenen – een lokale Friese elite gevestigd was. Koning Radbod / Heimo is zeer gecharmeerd van Cunera en neemt haar op in zijn burg. Daar houdt ze zich bezig met goede daden voor de armen. De vrouw van Radbod / Heimo, Allegonda, begint een hartgrondige hekel te krijgen aan dit heilige boontje, en samen met haar

hofdame wurgt ze haar met haar eigen doek. Dit tafereel wordt afgebeeld op het insigne. Het lijk wordt begraven in de stal. Hier wordt het gevonden door de stalknecht: er zweven drie brandende toortsen boven de plek. De koning wordt razend. Hij molesteert Allegonda en smijt haar van de Heimerberg, terwijl de hofdame op de brandstapel belandt. Cunera wordt begraven in een grafheuvel ten oosten van de burg: het Cunerabergje.

Eeuwen later is het de heilige Willibrord (658-739) die haar ongeschonden lijk opgraaft. Naast haar ligt de zijden doek (dwale) waarmee ze gewurgd is. Haar gebeente wordt naar de Cunerakerk overgebracht. Het moordwapen bevindt zich in het Catharijneconvent. Het gaat inderdaad om een 4de- of 5de-eeuwse zijden doek, van Koptische makelij. Dit laatste geeft overigens een aardig kijkje in de vroegmiddeleeuwse netwerken.

Cunera

In de middeleeuwen werd Cunera een populaire heilige. Er liep een bedevaartsroute vanaf het Cunerabergje in Rhenen tot aan Elst. Met name in de 15de en 16de eeuw ontstond er een ware Cunera-gekte. Het was zelfs zo erg dat er verordeningen kwamen om een eind te maken aan de handel in niet-officiële Cunera-insignes. Er zijn nu in Nederland ruim 25 insignes van haar bekend.¹ De kerk van Rome lijkt niet veel opgehad te hebben met deze lokale heilige, en in 1969 werd ze uiteindelijk helemaal uit de officiële lijst van heiligen geschrapt. Cunera was de beschermheilige van de paarden, maar het waarom hiervan is niet helemaal helder. De associatie van de vondst met de paardenmarkt op de Wanne is toevallig: deze markt dateert pas van 1804.

Noot

1 Zie van Beuningen e.a. (1993), 64-68 en Van Beuningen e.a. (2001), 255 afb. 163 en 1086.

Literatuur

- Beuningen, H.J.E. van, & A.M. Koldewij (1993), 'Heilig en Profaan. 1000 laat-middeleeuwse insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen', in *Rotterdam Papers 8*, Cothen.
- Beuningen, H.J.E. van, A.M. Koldewij & D. Kicken (2001), *Heilig en profaan 2: 1200 laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties*, Cothen.
- Braven, A. den, H.A.C. Fermin & M. Groothedde (2007), 'Van achtertuin tot achterbuurt. De resultaten van het Definitief Archeologisch onderzoek van het project Wanne – Lievenheersteeg 2007', in *Zutphense Archeologische Publicaties 35*.
- Carasso-Kok, M. (2001), 'Cunera van Rhenen tussen legende en werkelijkheid. Historische elementen en receptie van een Noord-Nederlands heiligenleven', in *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis 4*, 28-65.
- Combrink, J. (ed.) (1988), *Dat leven van Cunera*. Transcriptie van: Dat leuen ende die passie vander heyliger maget sinte Cunera die in die stadt van Rhenen rustende is. Met haer tekenen ende mirakelen die gheschiet sijn ende noch dagelicx geschien die god gedaen heeft doer die heylighe (ca. 1530), Rhenen.
- Fermin, H.A.C., & M. Groothedde (2007), 'Grachten en panden aan de Zaadmarkt. Archeologisch onderzoek in het Grand Hotel du Soleil, Zaadmarkt 91 te Zutphen' in *Zutphense Archeologische Publicaties 32*.
- Frijhoff, W. (1999), 'Een stadspatrones, een kapittelheilige en twee halve lichamen: Maria, Walburgis en Justus', in M. Groothedde et al. (red.) *De Sint Walburgiskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk*, Zutphen 189-214.
- Groothedde, M. (1992), 'Heiligen uit Zutphense bodem', in *Zutphen 1992-3* 68-70 (met verdere literatuurverwijzing).
- Timmers, J.J.M. (1978), *Christelijke symboliek en iconografie*, Weesp